

IV. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς σὰν αἷτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου.

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ στὸν κόσμος εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ἀντικείμενο μιᾶς βούλησης, ποὺ καθορίζεται μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἀλλὰ σ' αὐτῇ τῇ βούλησιν ἡ ὀλοκληρωτικὴ συμφωνία τῶν προθέσεων πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον ἀποτελεῖ τὴν ὑπερτατὴν προϋπόθεσιν τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ. Πρέπει, λοιπόν, αὕτη ἡ προϋπόθεσις νὰ εἶναι ἄλλο τόσο δυνατὴ ὅσο καὶ τὸ ἀντικείμενό της, γιὰτὶ περιλαμβάνεται στὸ ἴδιον δίδαγμα τῆς ἐπιδίωξης τούτου. Ἀλλὰ ἡ ὀλοκληρωτικὴ συμφωνία τῆς βούλησης πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον εἶναι ἡ ἀ γ ι ὅ τ η τ α, μὰ τελειότητα ποὺ γι' αὐτὴν δὲν εἶναι ἱκανὸ κανένα λογικὸ ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, σὲ καμμιὰ στιγμὴ τῆς ὑπαρξῆς του. Γιατὶ μολονότι αὕτη ἀπαιτεῖται σὰν πρακτικῶς ἀναγκαῖα, μπορούμε νὰ τὴν βροῦμε μόνο σὲ μιὰ ἀτέλειωτη πρόοδος πρὸς αὐτὴ τὴν ὀλοκληρωτικὴν συμφωνίαν καί, σύμφωνα μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παραδεχτοῦμε μιὰ τέτοια πρόοδος γιὰ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς βούλησός μας.

Ἀλλὰ αὕτη ἡ ἀπεριόριστος πρόοδος εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν ὑποθέσουμε μιὰ ὑπαρξιν ποὺ νὰ ἐξακολουθῇ ἐπ' ἀπειρον καὶ μιὰ προσωπικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ λογικοῦ ὄντος (ποὺ ὀνομάζεται ἀθανασία τῆς ψυχῆς). Τὸ ἀνώτατο, λοιπόν, ἀγαθὸ εἶναι πρακτικὰ δυνατό μόνο ἂν ὑποθέσουμε τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς· ἡ ἀθανασία ἄρα αὕτη, ποὺ εἶναι ἀχώριστα ἐνωμένη μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον, ἀποτελεῖ ἓνα Αἶτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου (ποὺ μ' αὐτὸ ἐννοῶ μιὰ θεωρητικὴ πρότασις, ἀλλὰ ποὺ σὰν τέτοια δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποδειχθῇ, ἐφ' ὅσον συνδέεται ἀχώριστα μ' ἓνα πρακτικὸν νόμον, ὁ ὁποῖος ἔχει a priori ἀξία ἀπροϋπόθετη).

Ἡ πρότασις τοῦ ἠθικοῦ καθορισμοῦ τῆς φύσεως μας,

τοῦ ὅτι μπορούμε νὰ πετύχουμε τὴν ὀλοκληρωτικὴ συμφωνία πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο μόνο μὲ μιὰ πρόοδο ποὺ νὰ προχωρῇ ἐπ' ἀπειρον, ἔχει τὴν πιὸ μεγάλη χρησιμότητα, ὄχι μόνο γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἀδυναμία τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία. "Αν ἔλειπε αὕτὴ ἡ πρόταση, ἢ ὁ ἠθικὸς νόμος θ' ἄπρεπε νὰ ξεπέση ἀπ' τὴν ἀγιότητα του, γιατί παρουσιάζεται ἐπιεικής (indulgent) κι' εἶσι σύμφωνος μὲ τὴν ἀνεσθή μας· ἡ μᾶς προτρέπει πρὸς μιὰ κατάσταση ἀνεπίτευκτη, πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ δηλ. κατάσταση τῆς ἀγιότητος τῆς βούλησης καὶ πλανιέται σὲ παράδοξα ὑποστροφικὰ ὄνειρα, ποὺ ἀντιφάσκουν ὀλοτελα μὲ τὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἐμποδίζεται μονάχα ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια γιὰ τὴ λεπτομερειακὴ κι' ἐξακολουθητικὴ ὑπακοή σ' ἓνα στενὸ καὶ ἀκαμπτο λογικὸ νόμο, καὶ μ' ὅλα αὐτὰ ὄχι ἰδανικό, ἀλλὰ πραγματικό. Σὲ ἓνα λογικὸ ἀλλὰ πεπερασμένο ὄν, εἶναι μονάχα δυνατὴ ἡ ἀπεριόριστη πρόοδος ἀπὸ τοὺς κατώτερους στοὺς ἀνώτερους βαθμοὺς τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Τὸ "Απειρο, ποὺ γι' αὐτὸ ἡ προϋπόθεση τοῦ χρόνου δὲν εἶναι τίποτα, βλέπει σ' αὐτὴ τὴ σειρά, ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι ἀτέλειωτη, τὴν ὀλοκληρωτικὴ συμφωνία πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ τὴν ἀγιότητα, ποὺ ἀλύγιστα τὴν ἀπαιτεῖ ἡ προσταγὴ του γιὰ τὴ συμφωνία πρὸς τὴ δικαιοσύνη. στὸ μέρος, ποὺ προσδιορίζεται γιὰ καθέναν στὸ ἀνώτατο ἀγαθό, μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε ὀλοκληρωτικὰ σὲ μιὰ μοναδικὴ νοητικὴ ἐποπτεία τῆς ὑπαρξῆς τῶν λογικῶν ὄντων. "Ὅτι ἀφορᾷ τὸ δημιούργημα σχετικὰ μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς συμμετοχῆς του στὸ ἀνώτατο ἀγαθό, εἶναι ἡ σίγουρη συνείδηση τῆς πρόθεσῆς του, στὸ νὰ ἐλπίζη, ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα πρόοδό του ἀπ' τὸ χειρότερο στὸ ἠθικὰ καλύτερο κι' ἀπὸ τὸν σταθερὸ σκοπὸ ποὺ ἀπὸ τοῦτο γνώρισε, μιὰ μεταγενέστερη ἀδιάκοπη συνέχιση αὐτῆς τῆς προόδου, ὅσο μπορεί νὰ διαρκέση ἢ ὑπαρξή του κι' ἀκόμα πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς

ζωῆς (1) καὶ νὰ ἐξομοιωθῆ ἔτσι τελείως πρὸς τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ (χωρὶς ἐπιείκεια ἢ συγνώμη, πού δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴ δικαιοσύνη), ὄχι βέβαια ἐδῶ, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἢ σὲ μιὰ φανταστικὴ μελλοντικὴ στιγμή τῆς ὑπαρξῆς του, παρὰ μόνο στὸ ἄπειρο τῆς διάρκειάς του (πού εἶναι κατανοητό μόνο στὸ Θεό).

V. — Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, σὰν αἴτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου

Ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς ὁδήγησε εἰς τὴν προηγούμενη ἀνάλυση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, πού, χωρὶς καμμιὰ

1) Ἡ πεποίθησις γιὰ τὸ ἀμετάβλητο τῶν ἀτομικῶν προθέσεων εἰς τὴν πρόοδο πρὸς τὸ ἀγαθόν, φαίνεται μ' ὅλα ταῦτα πὼς εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς ἀδύνατη γιὰ ἓνα πλάσμα. Γιὰ τοῦτο ἡ χριστιανικὴ θεωρία τὴν κάνει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, πού ἐργάζεται τὴν ἀγιοποίηση, τὴ σταθερὴ δηλ. αὐτὴ ἀπόφασις καὶ μαζὺ μ' αὐτὴ τὴ συνείδησις τῆς σταθερότητας εἰς τὴν ἠθικὴν πρόοδο. Ἀλλὰ καὶ ὅποιος ἔχει συνείδησις πὼς κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐδῶ ζωῆς του μέχει τὸ τέλος τῆς, ἔχει ἐπιμένει εἰς τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερον, ἀπὸ κίνητρα καθαρῶς ἠθικά, μπορεῖ νὰ ἔχη τὴν παρήγορη ἐλπίδα, ἂν ὄχι τὴ βεβαιότητα, πὼς καὶ σὲ μιὰ ὑπαρξί, πού νὰ διαρκῆ πέρα ἀπ' τὴ ζωὴ, θὰ παραμείνη σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές καὶ μολονότι ἐδῶ κατὰ τὴν ἀντίληψίν του δὲν βρῖσκει δικαίωσιν, οὔτε μπορεῖ νὰ ἐλπίσῃ ποτὲ πὼς θὰ δικαιωθῆ, ὅμως σ' αὐτὴ τὴν πρόοδο, πού μολονότι ἀφορᾷ ἓνα σκοπὸ πού κατευθύνεται εἰς τὸ ἄπειρον, γιὰ τὸ Θεὸ ἀξίζει σὰ νὰ ἔχη ἀποκτηθῆ, τὸ πλάσμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ βλέπῃ ἓνα μέλλον μακάριον· γιὰ αὐτὴ τὴν ἔκφρασις μεταχειρίζεται τὸ λογικὸ γιὰ νὰ δηλώσῃ μιὰ τέλεια καλοπέρασις, ἀνεξάρτητη ἀπ' ὅλα τὰ τυχαῖα αἴτια τοῦ κόσμου· ἓνα ἀγαθόν, πού, ὅπως ἡ ἀγιότητα, εἶναι μιὰ ἰδέα πού μπορεῖ νὰ περιέχεται μόνο σὲ μιὰ ἀπεριόριστη πρόοδο καὶ εἰς τὴν ὁλότητά της· καὶ ἄρα εἶναι ἀπρόσιτη γιὰ τὸ δημιούργημα.

ἀνάμιξη ἠθικῶν κινήτρων, προδιαγράφεται ἀπλῶς ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον, μᾶς ὁδήγησε δηλαδὴ στὴν ἀναγκαῖα πληρότητα τοῦ πρώτου καὶ κύριου μέρους τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, τὴν **ΗΘΙΚΟΤΗΤΑ**· καὶ ἀφοῦ τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ λυθῇ ὀλοκληρωτικὰ παρὰ μόνον στὴν αἰωνιότητα, μᾶς ἔφερε στὸ αἴτημα τῆς **ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ**. Ὁ ἴδιος αὐτὸς νόμος ὀφείλει νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ καὶ στὸ δεύτερον στοιχεῖο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, δηλαδὴ στὴν **ΕΥΤΥΧΙΑ** κανονισμένη ἀνάλογα μὲ τὴν ἠθικότητα, μὲ τὴν ἀμεροληψία ὅπως πρῶτα, χρησιμοποιώντας μόνον τὸ ἀμερόληπτο λογικόν. Μὲ τὴν προϋπόθεση δηλ. τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς αἰτίας ἐξισωμένης μ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα πρέπει ν' ἀπαιτήσῃ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, σὰν κάτι ποὺ ἀνήκει ἀναγκαῖα στὴ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ (ποὺ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ τῆς βούλησῆς μας εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐνωμένο μὲ τὴν ἠθικὴ νομοθεσία τοῦ καθαρῦ λόγου). Θέλουμε νὰ ἐκθέσουμε μὲ πειστικὸ τρόπο αὐτὸ τὸ δεσμό.

Ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἡ προϋπόθεση ἑνὸς λογικοῦ ὄντος στὸν κόσμον, κατὰ τὴν ὁποία, σ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς του, ὅλα γίνονται σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία του καὶ τὴ βούλησή του, βασιζέται λοιπὸν ἡ εὐδαιμονία στὴ συμφωνία τῆς φύσης μὲ τὸ συνολικὸ του σκοπὸ καὶ μὲ τὴν οὐσιαστικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησῆς του. Τώρα ὁ ἠθικὸς νόμος, σὰν νόμος τῆς ἐλευθερίας, προσιτάζει μὲ καθοριστικὰς αἰτίες, ποὺ ὀφείλουν νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπ' τὴ φύση καὶ ἀπ' τὴ συμφωνία τους μὲ τὴ δύναμή μας τῆς ἐπιθυμίας (σὰν κίνητρα). Ἀλλὰ τὸ λογικὸ ὄν ποὺ ἐνεργεῖ στὸν κόσμον δὲν εἶναι μ' ὅλα ταῦτα σύγχρονα αἰτία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἴδιας του τῆς φύσης. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν στὸν ἠθικὸ νόμον ἡ παραμικρὴ ἀρχὴ ἑνὸς ἀναγκαίου συνδέσμου ἀνάμεσα στὴν ἠθικότητα καὶ τὴν εὐδαιμονία ποὺ ἀναλογεῖ σ' αὐτήν, ἑνὸς ὄντος, ποὺ ἀνήκει στὸν κόσμον σὰν μέρος

καὶ γὰρ τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτόν. Τὸ ὄν τοῦτο ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ μὲ τὴ βούλησίν του νὰ γίνῃ αἰτία αὐτῆς τῆς φύσης καί, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν εὐδαιμονία του, δὲν μπορεῖ μὲ τίς δικές του δυνάμεις νὰ παραγάγῃ διαρκῶς τὴ συμφωνία αὐτῆς τῆς φύσης μὲ τίς πρακτικές του ἀρχές.

Στὸ πρακτικὸ πρόβλημα τοῦ καθαροῦ λόγου, δηλ. στὸ ἀναγκαῖο ἔργο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, ἓνας τέτοιος σύνδεσμος ἀπαιτεῖται ἀναγκαστικά. Ὁ φ ε ί λ ο υ μ ε νὰ ζητήσουμε νὰ πετύχουμε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ (ποὺ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ εἶναι δυνατό). Ἀπαιτεῖται λοιπὸν ἐπίσης ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς αἰτίας ὅλης τῆς φύσης, διαφορετικῆς ἀπὸ τὴ φύση, ποὺ νὰ περιέχῃ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ συνδέσμου, τῆς σύμπτωσης δηλ. τῆς εὐτυχίας μὲ τὴν ἠθικότητα. Ἀλλὰ ἡ ὑπέριστα αὐτὴ αἰτία ὀφείλει νὰ περιέχῃ τὴν ἀρχὴ τῆς συμφωνίας τῆς φύσης ἀπλῶς μὲ ἓ ν α ν ὄ μ ο τῆς βούλησης τῶν λογικῶν ὄντων, μὲ τὴν παράστασι αὐτοῦ τοῦ ν ὄ μ ο υ, ἔφ' ὅσον αὐτὰ τὰ ὄντα τὴν τοποθετοῦν σὰν ὑ π έ ρ τ α τ η κ α θ ο ρ ι σ τ ι κ ῆ α ἰ τ ῖ α τ ῆς β ο ύ λ η σ η ς, καὶ ἄρα ὄ χ ι ἀ π λ ῶ ς μ ἐ τ ῖ ς σ υ ν ἠ ῑ θ ε ι ε ς ὡς πρὸς τὴ μορφὴ, ἀλλὰ ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητά τους, σὰν καθοριστικὴ τους αἰτία, μὲ τὴν ἠθικὴ τους δηλαδή πρόθεσι. Εἶναι λοιπὸν δυνατό τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ στὸν κόσμον μόνον ἔφ' ὅσον παραδεχτοῦμε μιᾶ ὑπέριστα φύση, ποὺ νὰ ἔχῃ μιᾶ αἰτιότητα σύμφωνη πρὸς τὴν ἠθικὴ πρόθεσι. Τώρα ἓνα ὄν, ποὺ νὰ εἶναι ἱκανὸ γιὰ πράξεις σύμφωνα μὲ τὴν παράστασι τῶν νόμων, εἶναι μιᾶ δ ι ἄ ν ο ι α (λογικὸ ὄν), καὶ ἡ αἰτιότητα ἑνὸς τέτοιου ὄντος κατ' αὐτὴ τὴν παράστασι τῶν νόμων εἶναι ἡ βούλησίν του. Ἡ ὑπέριστα λοιπὸν αἰτία τῆς φύσης, ἔφ' ὅσον πρέπει νὰ προὔποτεθῇ γιὰ τὸ ὑπέριστα ἀγαθὸ, εἶναι ἓνα ὄν, ποὺ μὲ τὴ δ ι ἄ ν ο ι α καὶ τὴ β ο ύ λ η σ η εἶναι ἡ αἰτία (ὁ κατασκευαστῆς) τῆς φύσης, δηλ. ὁ Θεός. Κατὰ

συνέπεια τὸ αἴτημα τῆς δυνατότητας τοῦ παρὰ γω-
 γου ἀνώτατου ἀγαθοῦ (τοῦ ἀρίστου κό-
 σμου) εἶναι ταυτόχρονα καὶ αἴτημα τῆς πραγματικό-
 τητας ἑνὸς γενετικοῦ ἀνώτατου ἀγα-
 θοῦ, τῆς ὑπαρξῆς δηλ. τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ γιὰ μᾶς ἦ-
 ταν καθῆκον τὸ νὰ πετύχουμε αὐτὸ τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν·
 καὶ ἄρα τὸ νὰ υποθέσουμε τὴ δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ ἀ-
 νώτατου ἀγαθοῦ δὲν εἶναι μόνο δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ ἀ-
 ναγκαιότητα πού τὴν ἀπαιτεῖ τὸ καθῆκον. Τὸ ἀνώτατο
 αὐτὸ ἀγαθόν, πού ὑπάρχει μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση
 τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, συνδέει ἀχώριστα τὴν παραδοχὴ
 αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς μὲ τὸ καθῆκον. Εἶναι δηλαδή ἠθικὰ
 ἀναγκαῖο νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ.

Πρέπει νὰ τονιστῆ πὼς ἡ πάρα πάνω ἠθικὴ ἀναγκαιό-
 τητα εἶναι ὑποκειμενικὴ, ὄχι ἀντικειμενικὴ· εἶ-
 ναι δηλ. ἀνάγκη κι' ὄχι καθῆκον· γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ
 ὑπάρξῃ καθῆκον πού νὰ μᾶς ὑποχρεώνη νὰ παραδεχτοῦ-
 με τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος (γιατὶ τοῦτο ἀφορᾷ τὴ
 θεωρητικὴ ἀπλῶς χρῆση τοῦ λόγου). Μὲ τὴν ἀναγκαιό-
 τητα ὁμως αὐτὴ ἐννοοῦμε πὼς εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ
 παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, σὰν ἀρχὴ ἢ
 κὰθ' ὑποχρέωση γενικὰ (γιατὶ, καθὼς
 ἀποδείχτηκε ἄρκετὰ, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ βασίζεται μόνο στὴν
 αὐτονομία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου). Ἔργο τοῦ καθήκοντος
 εἶναι μόνο τὸ νὰ ἐργαστῆ γιὰ τὴν παραγωγή καὶ γιὰ
 τὴν πρόοδο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ στὸν κόσμον. Ἡ δυνα-
 τότητα αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ ἀποτελεῖ ἄρα ἓνα αἴτημα, πού
 δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθῆ διαφορετικὰ παρὰ μόνο ἂν
 υποθέσουμε μιὰ ὑπέροτατη διάνοια. Ἡ παραδοχὴ ἄρα τῆς
 ὑπαρξῆς αὐτῆς τῆς διάνοιας συνδέεται μὲ τὴ συνείδηση
 τοῦ καθήκοντός μας μολονότι αὐτὸ τὸ γεγονὸς τῆς παρα-
 δοχῆς τῆς ἀνήκει στὸ θεωρητικὸ λόγο καὶ μόνο σχετικὰ
 μ' αὐτόν, ἂν θεωρηθῆ σὰν ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ, μπορεῖ
 νὰ ὀνομαστῆ ὑπόθεση. Στὴ σχέση τῆς ὁμως πρὸς
 τὸ κατανοητὸ (τὴν ἱκανότητά του νὰ κατανοηθῆ) ἑνὸς

ἀντικειμένου (τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ) δοσμένου σὲ μᾶς μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλ. πρὸς τὸ κατανοητὸ μᾶς ἀνάγκης πρακτικῆς, μπορεί νὰ ὀνομαστῆ π ί σ τ η. Καὶ μπορεί νὰ ὀνομαστῆ καθαρὴ λ ο γ ι κ ῆ π ί σ τ η, ἀφοῦ πηγάζει ἀπλῶς ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγο (τόσο καὶ ἀ τὴ θεωρητικὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν πρακτικὴ του χρῆση).

Ἄπ' αὐτῆ τὴν π α ρ α γ ω γ ῆ μπορούμε τώρα πιά νὰ ἐννοήσουμε τὸ γιατί οἱ ἑλληνικὲς σχολὲς δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰ πετύχουν τὴ λύση τοῦ προβλήματός τους τῆς πρακτικῆς δυνατότητας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ. Γιατὶ θεωροῦσαν σὰν μοναδικὴ ἀρχή, ἀπὸ μόνη τῆς ἀρκετὴ γιὰ τὴ διαπίστωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας, τὸν κανόνα, πού σύμφωνα μ' αὐτὸν ἢ βούληση τοῦ ἀνθρώπου χρησιμοποιοῦ τὴν ἐλευθερία της, χωρὶς, κατὰ τὴ γνώμη τους νὰ χρειάζεται ἢ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Καλὰ βέβαια ἔκαναν νὰ καθορίσουν τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ μόνο ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ λόγου πρὸς τὴ βούληση καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ αἴτημα τῆς ὑπαρξὸς τοῦ Θεοῦ, τοποθετώντας ἔτσι τὴν ἀρχὴ αὐτὴ σὰν ὑ π ἔ ρ τ α τ η προϋπόθεσι τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ· ἀλλὰ ἀπὸ τοῦτο βέβαια δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἢ σ υ ν ο λ ι κ ῆ προϋπόθεσι τῆς δυνατότητας αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ.

Οἱ ἐπικούρειοι εἶχαν βέβαια παραδεχτῆ γιὰ ὑπέρτατη ἀρχὴ μὰ ἐντελῶς ἐσφαλμένη ἀρχὴ τῶν ἠθῶν, δηλ. τὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας, καὶ ἀντὶ γιὰ νόμο εἶχαν ἓνα ἀξίωμα αὐθαίρετης ἐπιλογῆς, κατὰ τὶς κλίσεις τοῦ καθενός, ἀλλὰ εἶχαν κάποια συνέπεια στὸν τρόπο τους, ἀφοῦ κατέβαζαν τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ ἀνάλογα μὲ τὴν κατωτέρω ῥοτῆ τῆς ἀρχῆς των καὶ δὲν περιμένανε εὐτυχία μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι μπορεί νὰ πετύχῃ ἡ ἀνθρώπινη σύνεση (πὺ σ' αὐτὴν ἀνήκει καὶ ἡ ἐγκράτεια τῶν κλίσεων). Ἡ εὐτυχία αὐτὴ, φυσικά, πρέπει νὰ ἦταν πολὺ φτωχὴ καὶ διαφορετικὴ κατὰ τὶς περιστάσεις· χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὶς ἐξαιρέσεις, πὺ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦν σιὰ ἀξιώματά τους, πὺ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο δὲν μπορού-

σαν ν^ο αποτελέσουν νόμους. Οἱ στωϊκοί, ἀντιθέτως, εἶχαν διαλέξει μὲ μεγάλη ὀρθότητα τὴν ὑπέροτατη πρακτικὴ ἀρχὴ τους, δηλ. τὴν ἀρετὴ, σὰν προϋπόθεση τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ· ἀφοῦ ὅμως θεωροῦσαν ὅτι ἦταν δυνατὸ σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ ζωὴ νὰ πετύχουμε ἐντελῶς τὸ βαθμὸ τῆς ἀρετῆς ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ καθαρὸς νόμος, εἶχαν ὑπερτιμήσει τὴν ἠθικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὠνόμαζαν σοφὸ, πᾶνω ἀπ' ὅλα τὰ ὅρια τῆς φύσης του κι' εἶχαν παραδεχτῆ καὶ ποὺ ἀντιτάσκει πρὸς κάθε ἀνθρώπινη γνῶση. Καὶ τὸ σπουδαιότερο δὲν παραδεχόντουσαν καθόλου τὸ δεύτερο στοιχεῖο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, τὴν εὐτυχία, σὰν ἰδιαίτερο ἀντικείμενο τῆς δυνάμεως τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ μὲ τὴ συνείδηση τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἐντελῶς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴ φύση προσωπικότητος τοῦ σοφοῦ τους, τὸν εἶχαν κάνει θεότητα, ἀφοῦ τὸν θεωροῦσαν βέβαια ἐκτεθειμένο στὰ κακὰ ἀλλὰ ὄχι ὑποταγμένο σ' αὐτὰ (ταυτόχρονα τὸν παρουσίαζαν σὰν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε κακό). Ἐγκατέλειπαν ἔτσι τὸ δεύτερο στοιχεῖο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία, ἀφοῦ τὸ τοποθετοῦσαν στὴν πράξη καὶ στὴν ἱκανοποίηση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ προσωπικὴ ἀξία καὶ ἄρα τὸ περιελάμβαναν στὴ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ τρόπου τῆς σκέψης. Πάντως, ἀπὸ τὴ φωνὴ τῆς ἴδιας τους φύσης, θὰ ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ τ' ἀνασκευάσουν ἀρκετὰ ὄλ' αὐτὰ.

Ἡ θεωρία τοῦ Χριστιανισμοῦ (1) κι' ἂν ἀκόμα δὲν

1) Παραδέχονται συνήθως πὸς τὸ ἠθικὸ χριστιανικὸ δίδαγμα δὲν ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν καθαρότητά του πάνω στὴν ἠθικὴ ἔννοια τῶν στωϊκῶν· ὅμως ἡ διαφορὰ τους εἶναι ἀρκετὰ ὁρατὴ. Τὸ στωϊκὸ σύστημα τὴ συνείδηση τῆς ψυχικῆς δυνάμεως τὴν τοποθετοῦσε γιὰ βάση ὅλων τῶν ἠθικῶν προθέσεων· καὶ μολονότι οἱ ὄπαδοί αὐτοῦ τοῦ συστήματος μιλοῦσαν γιὰ καθήκοντα, κι' ἀκόμα τὰ καθώριζαν πολὺ καλά, ὅμως τοποθετοῦσαν

θεωρηθῆ ὄρησκευτικὴ θεωρία, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δίνει μιὰ ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ (τοῦ Βασιλείου τοῦ Θεοῦ), ποὺ ἱκανοποιεῖ καὶ τὴν πιὸ ἀυστηρὴ ἀξίωση τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἅγιος (ἀπαρ-βίαστος) καὶ ἀξιώνει τὴν ἀγιότητα τῶν ἠθῶν, μολονότι κάθε ἠθικὴ τελειότητα, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι πάντοτε μόνο ἀρετὴ, δηλ. πρόθεσις σύμφωνη μετὰ τὸν νόμο ἀπὸ σεβασμὸ σ' αὐτόν· ἡ συνείδησις δηλ. μιᾶς ἐξακολουθητικῆς τάσεως πρὸς τὴν παράβασις, πρὸς τὴν ἀπόκρυψη πολλῶν καθοριστικῶν αἰτίων ἀντιθέτων πρὸς τὴν ὑπακοὴν στὸν νόμο, ἄρα μιὰ αὐτοεκτίμησις ἐνωμένη μετὰ τὴν ταπεινοφροσύνη· καὶ γιὰ τοῦτο σχετικὰ μετὰ τὴν ἀγιότητα ποὺ ἀξιώνει ὁ χριστιανικὸς νόμος, δὲν ἀφίνει στὸ πλᾶσμα παρὰ μόνο τὴν προ-οδο πρὸς τὸ ἄπειρο, ἀλλὰ καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ διαρκέσῃ ἐπ' ἄπειρον.

Ἡ ἀξία μιᾶς πρόθεσις ὁλοκληρωτικῆς σύμφωνης πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον εἶναι ἄπειρη· γιὰτι κάθε

τὸ κίνητρο καὶ τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς βούλησις, σὲ μιὰ ἐξύψωση τοῦ τρόπου τῆς σκέψεως, πάνω ἀπ' τὰ κατώτερα κίνητρα τῶν αἰσθήσεων, ποὺ δὲν ἰσχύουν παρὰ μόνο ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῆς ψυχῆς. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν ἡ ἀρετὴ ἐσήμαινε ἕνα ὠρισμένο ἥρωϊσμόν τοῦ σοφοῦ, ποὺ ἐξυψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ ζωϊκὴ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποκτάει αὐτάρκεια· παρουσιάζει βέβαια στοὺς ἄλλους καθήκοντα, ἀλλ' αὐτὸς στέκεται πάν' ἀπ' αὐτὰ καὶ δὲν αἰσθάνεται καμμιὰ τάση νὰ παρὰβῆ τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν μπορούσαν νὰ τὸ πετύχουν ἂν ἔπαιρναν τὸν νόμον στὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀυστηρότητα τοῦ Εὐαγγελίου. Ἄν λέγοντας ἰδέα ἐννοῶ κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξισωθῆ μετὰ τίποτα ἀπ' ὅ,τι μιᾶς δίνει ἡ ἐμπειρία, οἱ ἠθικὲς ἰδέες δὲν ἔχουν γιὰ τοῦτο τίποτα τὸ ὑπερβατικόν, δὲν εἶναι δηλ. τέτοιες ποὺ νὰ μὴ μπορούμε νὰ τις καθορίσουμε μετὰ ἐπάρκεια, οὔτε εἶναι ἀβέβαιο τὸ ἂν ἀντιστοιχῆ σ' αὐτὲς ἕνα ἀντικείμενον, ὅπως συμβαίνει μετὰ τις ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ λόγου· ἀλλὰ σὰν πρωτότυπα τῆς ἠθικῆς τελειότητος χρησιμεύουν γιὰ πρότυπα

δυνατὴ εὐτυχία, στὴν κρίση ἑνὸς σοφοῦ καὶ παντοδύναμου χορηγοῦ τῆς, δὲν ἔχει ἄλλους περιορισμοὺς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τῆς προσαρμογῆς τῶν λογικῶν ὄντων στὸ καθῆκον τους. Ἀλλὰ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ὑπόσχεται καμμιά εὐδαιμονία, γιατί αὐτὴ κατὰ τὶς ἔννοιες μιᾶς φυσικῆς τάξης γενικά, δὲν συνδέεται ἀναγκαστικά μὲ τὴν ὑπακοή στὸν ἠθικὸ νόμο. Ἡ ἠθικὴ χριστιανικὴ θεωρία συμπληρώνει αὐτὴ τὴν ἔλλειψη τοῦ δευτέρου στοιχείου, (ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ) παρουσιάζοντας, τὸν κόσμο, στὸν ὁποῖο τὰ λογικά ὄντα ἀφιερώνονται μ' ὅλη τους τὴν ψυχὴ στὸν ἠθικὸ νόμο, ὡς Βασίλειο τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἡ φύση καὶ τὰ ἦθη, ἀπὸ τὸν ἅγιο δημιουργό τους, ποὺ κί-

ἠθικῆς συμπεριφορᾶς καὶ γιὰ μέτρο σύγκρισης. Ἄν τώρα παρατηροῦσα τὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ τῆς πλευρᾶ, καὶ ἔκλινα τὴ σύγκρισή της μὲ τὶς ιδέες τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν, θὰ ἐμφανιζότανε ὡς ἑξῆς: Οἱ ιδέες τῶν κυνικῶν, τῶν ἐπικουρείων, τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν χριστιανῶν εἶναι: ἡ φυσικὴ ἀπλότητα, ἡ σύνεση, ἡ σοφία καὶ ἡ ἀγιότητα. Ὡς πρὸς τὸ δρόμο γιὰ νὰ τὶς πετύχει κανένας οἱ ἑλληνες φιλόσοφοι διακρίνονται τόσο οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δέ, ὥστε, οἱ κυνικοὶ εὗρισκαν πὼς ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ἡ συνηθισμένη ἀνθρώπινη διάνοια, ἐνῶ οἱ ἄλλοι εὗρισκαν ἀρκετὴ μόνο τὴν ὁδὸ τῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ ὅλοι μαζὺ εὗρισκαν πὼς ἀρκεῖ ἡ ἀπλή χρήση τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ἰδρύοντας τὸ δίδαγμα τῆς (ὅπως καὶ πρέπει) μὲ τραχύτητα καὶ αὐστηρότητα, ἀφαιρεῖ ἀπ' τὸν ἄνθρωπο τὴν πεποίθησιν πὼς μπορεῖ, τοῦλάχιστον σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, νὰ ἀφομοιωθῇ μὲ τὴν ἠθικότητα· ἀλλὰ πάλι τὸν ἐμψυχώνει μὲ τὸ γεγονὸς πὼς ἂν κάνουμε τὸ καλὸ, ὅσο μπορούμε, θὰ πρέπει νὰ ἐλπίζουμε πὼς αὐτό, ποὺ δὲν εἶναι στὴν ἐξουσίαν μας, θὰ μᾶς ἔρθῃ ἀπὸ κάπου ἄλλου, εἴτε γνωρίζουμε εἴτε ὄχι τὸν τρόπο. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων διαφωνοῦν μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προέλευσιν τῶν ἠθικῶν μας ἐννοιῶν.

νει δυνατό τὸ παράγωγο ἀνώτατο ἀγαθὸ, ἔρχονται σὲ ἔξωτερικὴ ἁρμονία σὲ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα χωριστά. Ἡ ἀγιότητα τῶν ἡθῶν παρουσιάζεται σ' αὐτὰ τὰ λογικὰ ὄντα σὰν πρότυπο γι' αὐτὴ τὴ ζωὴ· ἀλλὰ ἡ ἀνάλογη μὲ τὴν ἀγιότητα αὐτὴν εὐδαιμονία, ἡ μακαριότητα, παρουσιάζεται σὰν κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ μόνο σὲ μιὰ αἰωνιότητα, γιατί ἡ ἀγιότητα πρέπει πάντοτε νὰ χρησιμεύη γιὰ πρότυπο τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς τους σὲ κάθε κατάσταση καὶ ἡ πρόοδος αὐτὴν εἶναι δυνατὴ καὶ ἀναγκασία σὲ τούτῃ ἐδῶ τὴ ζωὴ· ἀλλὰ ἡ μακαριότητα σὲ τοῦτο τὸν κόσμο, μὲ τ' ὄνομα τῆς εὐτυχίας, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πραγματοποιηθῇ (ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δύναμή μας) καὶ γιὰ τοῦτο μόνο ἀντικείμενο ἐλπίδας μπορεῖ νὰ γίνῃ. Μ' ὅλα ταῦτα ἡ χριστιανικὴ ἀρχὴ τῆς ἡθικῆς αὐτῆς δὲν εἶναι καθόλου θεολογικὴ (ἄρα ἑτερονομία) ἀλλὰ αὐτονομία τοῦ καθ' ἑαυτὸ πρακτικοῦ καθαρῶ λόγου, γιατί ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς βούλησός του δὲν σχηματίζει τὴν ἀρχὴ αὐτῶν τῶν νόμων, ἀλλὰ μόνο τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς ὑπακοῆς σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους· καὶ τὸ κύριο κίνητρο τῆς ὑπακοῆς σιὸ νόμο δὲν τὸ τοποθετεῖ στὶς ἐπιθυμητὲς συνέπειές της, ἀλλὰ μόνο στὴν παράσταση τοῦ καθήκοντος, καθὼς μόνο στὴν πιστὴ ἐκπλήρωση τούτου βρῖσκεται ἡ ἀξία γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς εὐδαιμονίας.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ ἡθικὸς νόμος, μέσω τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, σὰν ἀντικείμενου καὶ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ λόγου, ὁδηγεῖ πρὸς τὴν θρησκεία, δηλ. τὴ γνώση τῶν καθήκοντων, ποὺ εἶναι θεῖες προσταγές κι' ὄχι κυρώσεις, δηλ. αὐθαίρετα διατάγματα καὶ καθ' ἑαυτὰ συμπτωματικὰ μιᾶς ἑξωτερικῆς βούλησης, ἀλλὰ οὐσιώδεις νόμοι κάθε

βούλησης καθ' ἑαυτὸ ἐλεύθερης καὶ ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν προσταγὲς τοῦ ὑπεριότου ὄντος. Γιατὶ μόνο ἀπὸ μιὰ ἠθικὰ τέλεια βούληση (ἄγρια καὶ καλή) καὶ ταυτόχρονα παντοδύναμη, μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ, ποὺ ἔχουμε καθῆκον, κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, νὰ τὸ τοποθετήσουμε σὰν ἀντικείμενο τῶν προσπαθειῶν μας, καὶ ἄρα μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε πὼς θὰ τὸ πετύχουμε μὲ τὴ συμφωνία μας πρὸς αὐτὴ τὴ βούληση. Καὶ ἐδῶ τὸ πᾶν παραμένει ἀνεπηρέαστο καὶ βασίζεται ἄπλως στὸ καθῆκον, χωρὶς νὰ μπορούν νὰ τεθοῦν γιὰ κίνητρο ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα ποὺ ἂν γινόντουσαν ἀρχές θὰ κατέστρεφαν ὅλη τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων. Ὁ ἠθικὸς νόμος μὲ προστάζει νὰ κάνω ἔσχατο ἀντικείμενο ὅλων τῶν προσπαθειῶν μου τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ τὸ δυνατό σ' αὐτὸ τὸν κόσμο. Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νὰ ἐλπίσω πὼς θὰ τὸ πραγματοποιήσω παρὰ μόνο μὲ τὴ συμφωνία τῆς βούλησής μου πρὸς τὴ βούληση ἑνὸς ἀγαθοῦ καὶ ἄγιου δημιουργοῦ τοῦ κόσμου· καὶ μολονότι ἡ εὐδαιμονία μου περιλαμβάνεται στὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, σὰν σ' ἓνα σύνολο ὅπου ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία παρουσιάζεται ἐνωμένη, κατὰ τὴν πιὸ ταιριαστὴ ἀναλογία, μὲ τὴν μεγαλύτερη ποσότητα ἠθικῆς τελειότητας (τῆς δυνατῆς στὰ δημιουργήματα), ὅμως δὲν εἶναι ἡ εὐδαιμονία ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος (ποὺ ἄλλωστε περιορίζει μὲ αὐστηροὺς ὅρους τὴν ἀπεριόριστη ἐπιθυμία μου) ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, ποὺ εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ.

Γιὰ τοῦτο ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ θεωρία ποὺ μᾶς διδάσκει ὄχι πὼς ὀφείλουμε νὰ γίνουμε εὐτυχεῖς, ἀλλὰ πὼς ὀφείλουμε νὰ γίνουμε ἄξιοι τῆς εὐδαιμονίας. Μόνο ὅταν προστίθεται καὶ ἡ ὑποθησκειά ἐρχεται ἡ ἐλπίδα τῆς συμμετοχῆς μας, κάποια μέρα, στὴν εὐτυχία κατὰ τὸ βαθμὸ ποὺ τὴν ἀξίζουμε σύμφωνα μὲ τὴ διαγωγή μας.

Μπορεῖ κάποιος νὰ θεωρηθῆ ἄξιος τῆς κατοχῆς

ένος πράγματος ἢ μιᾶς καταστάσεως, ὅταν τὸ γεγονός
 ὅτι αὐτὸς βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατοχὴ συμφωνεῖ μὲ
 τὸ ἀνώτατο ἀγαθό. Μποροῦμε τώρα εὐκόλα νὰ δοῦμε
 πὼς καθε ἀξία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ διαγωγὴ,
 γιατί στήν ἐννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ αὐτὴ ἰδρύει τὸν
 ὄρο τοῦ ὑπόλοιπου (ἐκείνου ποὺ ἀνήκει στήν κατάστασι)
 δηλ. τοῦ μέρους τῆς εὐτυχίας. Ἀπὸ τοῦτο ἔπεται πὼς
 δὲν πρέπει ποτὲ νὰ πραγματευτοῦμε τὴν καθ' ἑαυτὸ
 ἠθικὴν θεωρίαν θεωρία τῆς εὐδαιμονίας
 νίας, σὰν θεωρία δηλ, ποὺ διδάσκει τὸν τρόπο νὰ
 συμμετάσχουμε στήν εὐδαιμονία· γιατί ἡ ἠθικὴ ἀσχολεῖ-
 ται μόνο μὲ τὴ λογικὴ προϋπόθεσι (conditio sine qua
 non) τῆς εὐδαιμονίας κι' ὄχι μὲ τὰ μέσα γιὰ τὴν κατά-
 κτησί της. Ἀλλ' ἂν ἡ ἠθικὴ (ποὺ θέτει ἀπλῶς καθή-
 κοντα καὶ δὲν προτείνει κανόνες γιὰ ἀνεπηρέαστες βου-
 λήσεις) ἐκτεθῆ πλήρως, ἀφοῦ ἐρεθίστηκε ἡ ἠθικὴ ἐπι-
 θυμία, ποὺ βασίζεται σ' ἓνα νέο νόμο ἐπιδίωξις τοῦ ἀ-
 νώτατου ἀγαθοῦ, (γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ Βασίλειο
 τοῦ Θεοῦ), ποὺ πρὶν ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ
 ἔλθῃ σὲ καμμιά ἀνεπηρέαστη ψυχὴ, καὶ ἀφοῦ, γιὰ βοή-
 θεια αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας, ἔγινε τὸ βῆμα πρὸς τὴ θρη-
 σκεία· τότε μόνον αὐτὴ ἡ θεωρία τῶν ἠθῶν μπορεῖ νὰ
 ὀνομαστῆ θεωρία τῆς εὐδαιμονίας, γιατί ἡ ἐλπίδα
 αὐτῆς ἀρχίζει μόνο ἀπ' τὴ θρησκεία.

Ἀπὸ τοῦτο μποροῦμε ἐπίσης νὰ δοῦμε πὼς δὲν πρέ-
 πει νὰ θεωρήσουμε τὴν εὐτυχία γιὰ ἔσχατο
 σκοπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν δημιουργία τοῦ κό-
 σμου, ἀλλὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθό. Τοῦτο στήν ἐ-
 πιθυμία τῆς εὐδαιμονίας τῶν λογικῶν ὄντων σ' αὐτὸ τὸν
 κόσμο προσθέτει ἄλλη μιὰ προϋπόθεσι, τὸ νὰ εἶναι ἀ-
 ξία τῆς εὐδαιμονίας, δηλ, τὴν ἠθικότητα τῶν ὄν-
 των αὐτῶν, ποὺ μόνο ἂν τὴν κατέχουν μποροῦν νὰ ἐλ-
 πίσουν πὼς θὰ μετέσχουν στήν εὐδαιμονία, μὲ τὴ δύ-
 ναμη ένος σοφοῦ δημιουργοῦ. Ἀφοῦ, πράγματι, ἡ
 σοφία ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ

γνώση τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ καὶ πρακτικά, γὰρ τὴ συμφωνία τῆς βούλησης πρὸς τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, γὰρ τοῦτο δὲν μπορούμε ν' ἀποδώσουμε σὲ μιὰ ὑπέριστα καὶ ἀνεξάρτητη σοφία ἕνα σκοπὸ, πὺ νὰ βασιίζεται ἀπλῶς στὴν καλωσύνη. Ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ νοήσουμε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό τῆς καλωσύνης (σχετικὰ μὲ τὴν εὐδαιμονία τῶν λογικῶν ὄντων) παρὰ μόνον μὲ τὴν περιοριστικὴ προϋπόθεση τῆς συμφωνίας μὲ τὴν ἀγιότητα (1) τῆς ἀτομικῆς βούλησης, προσαρμοσμένης στὸ γενετικὸ ἀνώτατο ἀγαθόν. Γιὰ τοῦτο ἐκεῖνοι πὺ τόποθετοῦν τὸ σκοπὸ τῆς δημιουργίας στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ (ἂν ὑποθέσουμε πὺς αὐτὴ ἢ δόξα δὲν νοεῖται στὴν ἀνθρώπινη σημασία της, τοῦ νὰ γίνεται κανεὶς ἀντικείμενο ἐκτίμησης) ἔχουν βρῆ τὴν πιὸ καλὴ ἔκφραση. Γιατὶ τίποτε δὲν τιμᾷ τὸ Θεὸ περισσότερο ἀπὸ κείνο πὺ πρέπει νὰ ἐκτιμᾶμε πιὸ πολὺ στὸν κόσμον, τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν προσταγὴ του, τὴν

1) Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία καὶ γὰρ νὰ τονίσω τὸν ἰδιαιτερο χαρακτηριστὴρ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, παρατηρῶ ἀκόμη πὺς, τὴ στιγμὴ πὺ ἀποδίδουν στὸ Θεὸ διάφορες ἰδιότητες, πὺ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὰ δημιουργήματά του, μόνον πὺ στὸ Θεὸ ἔχουν ἐξυψωθῆ στὸν ἀνώτατο βαθμὸ, (π.χ. ἡ δύναμη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ παρουσία, ἡ καλωσύνη, μετατρέπονται στὰ ἐπίθετα παντοδύναμος, πανεπιστήμων, πανταχοῦ παρὼν, πανάγαθος κ.τ.λ.). Ὑπάρχουν ὅμως τρεῖς πὺ ἀποδίδονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὸ Θεὸ, χωρὶς τὴν προσθήκη τοῦ μεγέθους, καὶ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἠθικές. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μόνος ἀγιος, ὁ μόνος μακάριος, ὁ μόνος σοφός· γιὰ αὐτὲς οἱ ἐννοίες εἶναι ἀπεριόριστες. Ἄρα, σύμφωνα μὲ τὴ σειρά τους, ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης ὁ ἀγιος νομοθέτης (καὶ δημιουργός), ὁ ἀγαθὸς κυβερνήτης (καὶ φύλακας), ὁ δίκαιος δικαστής. Τρεῖς ἰδιότητες, πὺ περιέχουν ἀπὸ μόνες τους κάθε τι, πὺ ἀπ' αὐτὸ ὁ Θεὸς γίνεται τὸ ἀντικείμενο τῆς θρησκείας, καὶ πὺ σ' αὐτὲς οἱ ἀνάλογές τους μεταφυσικὲς τελειότητες προσθέτονται ἀπὸ μόνες τους στὸ λόγο.

ὑπακοή στὸ ἱερὸ καθῆκον, πού θέτει ὁ νόμος του, ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ θαυμαστή του διάθεση νὰ στεφανώσῃ μιὰ τόσο ὡμορφη τάξη μὲ μιὰ ἀνάλογη εὐτυχία. Ἐν τὸ τελευταῖο τοῦτο σημεῖο τὸν κάνει ἀγαπητὸ (γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε μιὰ ἀνθρώπινη ἔκφραση), χάρις στὸ πρῶτο γίνεται ἀντικείμενο λατρείας. Ἀκόμα καὶ οἱ ἄνθρωποι κάνοντας τὸ καλὸ μποροῦν βέβαια ν' ἀποκτήσουν ἀγάπη, ἀλλὰ μόνο γιὰ τοῦτο, δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἀποκτήσουν τὸ σεβασμὸ ἔτσι πού κι' ἡ πῶ μεγάλη ἀγαθοεργία τοὺς τιμᾷ, μόνο γιὰτὶ ἔγινε σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία.

Τὸ ὅτι στὴ σειρά τῶν σκοπῶν τοῦ ἀνθρώπου (καὶ καθ' ἑαυτοῦ λογικοῦ ὄντος) ὑπάρχει ἓνας αὐτοσκοπός, πού δὲν μπορεῖ δηλ. νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀπλῶς ὡς μέσο ἀπὸ κανένα (οὔτε ἀπὸ τὸ Θεό), χωρὶς νὰ εἶναι ταυτοχρόνα καὶ σκοπός· τὸ ὅτι δηλ. ἡ ἀνθρώπινα ὀφείλει νὰ εἶναι ἅγια γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους στὸ πρόσωπό μας· τοῦτο εἶναι αὐταπόδεικτο, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἡθικοῦ νόμου, ἄρα καὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ ἀγίου, πού μόνο γι' αὐτὸ καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ ἓνα πρᾶγμα μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ ἅγιο ἐν γένει ἀφοῦ ὁ ἡθικὸς νόμος βασίζεται στὴν ἐλευθερία τῆς βούλησής μας, ὡς ἐλεύθερης βούλησης, πού σύμφωνα μὲ τοὺς παγκόσμιους νόμους τῆς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ μπορῇ νὰ συμφωνῇ μὲ κείνο, στὸ ὅποιο ὀφείλει νὰ ὑποταχθῇ.

VI.—Ἐπὶ τῶν αἰτημάτων τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ λόγου γενικά.

Ἄλλα τὰ αἰτήματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡθικότητας, πού δὲν εἶναι αἶτημα, ἀλλὰ νόμος, πού μ' αὐτὸν ὁ λόγος καθορίζει ἄμεσα τὴ βούληση. Γιὰ τὸ λόγῳ τοῦτο ἡ βούληση, πού καθορίζεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὡς καθαρὴ βούληση χρειάζεται τις ἀναγκαῖες αὐτῆς

προϋποθέσεις, γιὰ τὴν ὑπακοή τῶν διδασμάτων του. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι θεωρητικὰ δόγματα, ἀλλὰ ὑποθέσεις (Voraussetzungen) ἀπὸ ἀναγκαστικὰ πρακτικὴ ἄποψη, καὶ ἄρα δὲν ἐκτείνουν πραγματικὰ τὴ θεωρητικὴ γνώση, ἀλλὰ δίνουν στίς ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ λόγου γένικὰ (μὲ τὴ σχέση των πρὸς ὅ,τι εἶναι πρακτικὸ) τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, καὶ τίς δικαιολογοῦν σὰν ἔννοιες, πού ἢ δυνατότητά τους διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βεβαιωθῆ.

Αὐτὰ τὰ αἰτήματα εἶναι: τῆς ἀθανασίας, τῆς ἐλευθερίας στή θετικὴ τῆς ἔννοια (σὰν αἰτιότητας ἑνὸς ὄντος κατὰ τὸ μέρος πού ἀνήκει στὸ νοητὸ κόσμο), καὶ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικῶς ἀναγκαία προϋπόθεσι μᾶς διάρκειας ἀντίστοιχης πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ πλήρωση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τὸ δεῦτερο ἀπὸ τὴν ἀναγκαία ὑπόθεσι τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησῆς μας κατὰ τὸ νόμο ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, δηλ. τῆς ἐλευθερίας. Τὸ τρίτο ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προϋπόθεσις ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, πού ἢ πραγματοποιήσῃ του εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπίτευξι τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, μέσω τῆς ὑποθέσεως τοῦ ἀνεξάρτητου ἀνώτατου ἀγαθοῦ, δηλ. τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀπαραίτητη βλέψῃ πρὸς τὸ ἀνώτατο ἀγαθό, μέσω τοῦ σεβασμοῦ στὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ ἢ προσδοκία τῆς ἀντικειμενικῆς του πραγματικότητας, ὀδηγοῦν, κατὰ τὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, σὲ ἔννοιες, πού ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ τίς ἀναπτύξῃ σὰν προβλήματα, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ τὰ λύσῃ. Λοιπόν, 1) ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἔννοια, πού ὁ θεωρητικὸς λόγος γιὰ τὴ λύσι τῆς δὲν μπορούσε νὰ κάνη ἄλλο ἀπὸ παραλογισμοῦς (δηλ. στήν ἔννοια τῆς ἀθανασίας), γιὰτὶ στὸ θεωρητικὸ λόγο ἔλλειπε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιμονῆς πρὸς συμπλήρωσι, μὲ τὴν πραγματικὴ παράστασι

μιάς ούσιας. τῆς ψυχολογικῆς ἔννοιας ἑνὸς ἔσχατου ὑποκειμένου, ποὺ ἀναγκαστικὰ πρέπει ν' ἀποδοθῆ στὴν ψυχὴ κατὰ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Τοῦτο τὸ πετυχαίνει ὁ πρακτικὸς λόγος μὲ τὸ αἶτημα μιᾶς διάρκειας ἀναγκαίας γιὰ τὴ συμφωνία πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο στὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, θεωρούμενο σὰν συνολικὸ σκοπὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. 2) Ὁδηγοῦν στὴν ἔννοια, ποὺ γι' αὐτὴ μόνο μιὰ ἀντινομία περιεῖχε ὁ θεωρητικὸς λόγος καὶ ποὺ ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας μπορούσε νὰ βασιστῆ μόνο σὲ μιὰ ἔννοια, τὴν ὁποία ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ σκεφθῆ σὰν προβληματική, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ τὴν ἀποδείξῃ ἢ νὰ τὴν καθορίσῃ κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα, ὁδηγοῦν δηλ. στὴν κοσμολογικὴ ἰδέα ἑνὸς νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπαρξῆς μας σ' αὐτόν μέσω τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας (ποὺ ἡ πραγματικότητά της ἀποδείχνεται μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ μαζὺ ἀποδείχνεται ὁ νόμος ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, ποὺ γι' αὐτόν μόνο ἐνδείξεις μπορούσε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ὁ θεωρητικὸς λόγος χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ τοῦ καθορίσῃ τὴν ἔννοια). 3) Δίνουν σὲ κείνο, ποὺ ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ τὸ σκεφθῆ, ἀλλὰ ὄφειλε νὰ τὸ ἀφίση ἀκαθόριστο σὰν ἀπλὸ ὑπερβατικὸ ἰδανικό, στὴ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, ἓνα νόημα (ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, δηλ. σὰν προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης καθωρισμένης μέσω τοῦ νόμου ἐκείνου). Τὸ τοποθετοῦν δηλ. στὴ θέση τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ σ' ἓνα νοητὸ κόσμον, μέσω μιᾶς ἠθικῆς νομοθεσίας παντοδύναμης σ' αὐτὸ τὸν κόσμον.

Ἀλλὰ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγον, εὐρύνεται πραγματικὰ ἡ γνώση μας, καὶ ὅ,τι ἦταν ὑπερβατικὸ γιὰ τὸ θεωρητικὸν λόγον εἶναι ὑπαρκτὸ γιὰ τὸν πρακτικόν ; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη. Ἀφοῦ, πραγματικά, μ' αὐτὲς τὶς ἔννοιες δὲν μαθαίνουμε οὔτε τὴ φύση τῆς ψυχῆς

μας, οὔτε τὸ νοητὸ κόσμον, οὔτε τὸ ὑπέρτατο ὄν, πῶς εἶναι σὰν πράγματα καθ' ἑαυτὰ· ἀλλὰ μόνο ἐνώσαμε τις ἔννοιες αὐτὲς στήν π ρ α κ τ ι κ ῆ ἔννοια τοῦ ἀ ν ὄ τ α τ ο υ ἀ γ ο θ ὆ ὤ, σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησής μας καὶ ἐντελῶς a p r i o r i ῖ, μέσω τοῦ καθυροῦ λόγου, μολονότι μόνο μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ μόνο σχετικὰ μ' αὐτόν· ἀποβλέποντας στὸ ἀντικείμενο πού αὐτὸς προστάζει. Ἀλλὰ ἐπίσης τὸ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, καὶ πῶς πρέπει νὰ παρουσιαστῇ θεωρητικὰ καὶ θετικὰ αὐτὸς ὁ τρόπος αἰτιότητας, τοῦτο δὲν φαίνεται ἀπ' αὐτὲς τις ἔννοιες· ἀ π α ι τ ε ῖ τ α ι μόνό, μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ τούτου, τὸ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη μιὰ ὁμοια αἰτιότητα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὶς ἄλλες ἰδέες, πού καμμιά ἀνθρώπινη διάνοια δὲν θὰ μπορέση ποτέ ν' ἀποδείξη τὴ δυνατότητά τους, ἀλλὰ καὶ κανένα σόφισμα δὲν θὰ μπορέση νὰ πείσῃ ποτέ, οὔτε καὶ τὸν πιὸ κοινὸ ἀνθρώπο, πὼς αὐτὲς δὲν εἶναι ἔννοιες πραγματικές.

VII.—Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἔκταση τοῦ καθυροῦ λόγου στήν πρακτικὴ ἀποψη, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐκτείνεται καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση του

Γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ ἔκφρασή μας πολὺ ἀφηρημένη, πρέπει νὰ ἀποκριθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ἐφαρμοζοντάς τὴν στήν παροῦσα περίπτωσις. Γιὰ νὰ ἐκτείνουμε π ρ α κ τ ι κ ᾶ μιὰ θεωρητικὴ γνώση, πρέπει νὰ ὑπάρχη δεδομένος a p r i o r i ῖ ἕνας σκοπός, σὰν ἀντικείμενο (τῆς βούλησης), πού, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλες τις θεωρητικὲς ἀρχές, μέσω μιᾶς προσταγῆς (κατηγορικῆς), πού νὰ καθορίζη ἄμεσα τὴ βούληση, νὰ παρουσιάζεται σὰν πρακτικὰ ἀπαραίτητος· καὶ τοῦτο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις εἶναι τὸ ἀ ν ὄ τ α τ ο ἀγαθόν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶ-